

Tomasz Rudowski*

**AGATA BŁOCH, *WOLNI I ZNIEWOLENI. GŁOSY GRUP
PODPORZĄDKOWANYCH W HISTORII IMPERIUM
PORTUGALSKIEGO*, WYDAWNICTWO NAUKOWE
UNIwersytetu MIKOŁAJA KOPERNIKA,
TORUŃ 2022, 472 SS.**

W ostatnich dziesięcioleciach badania nad dyskursem (de)kolonialnym rozkwitły, stając się ogrodem, jak nazwała to Gayatri Chakravorty Spivak, w którym to, co marginalne, może mówić w swoim imieniu, ale też stać się omawianym tematem¹. Przykładem tego jest również wydana w 2022 r. przez Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Mikołaja Kopernika (Toruń) monografia Agaty Błoch z Instytutu Historii im. Tadeusza Manteuffla Polskiej Akademii Nauk. Praca ta stanowi niewątpliwie znaczny wkład do rozwoju badań nad historią imperium portugalskiego i zasługuje na wysoką ocenę. Już sam wybór podjętego tematu i jego teoretyczne potraktowanie w odniesieniu do głosów grup podporządkowanych godny jest uznania. Cenię, że Autorka zanalizowała zagadnienie ważne, ambitne, o desygnatach położonych na niezmiernie rozległym terenie oraz z szeroką cezurą czasową dokonanego wywodu. Celem pracy jest wydobywanie głosów najbardziej zmarginalizowanych grup społecznych zamieszkujących peryferia kolonialnego imperium portugalskiego, a więc obecnych obszarów Brazylii, Angoli, Gwinei-Bissau, Wysp Zielonego Przylądka i Wysp Świętego Tomasza. Mowa tu nie tylko o ludach tubylczych, ale również o Żydach uciekających przed prześladowaniem religijnym, żydowskich konwertytach, muzułmanach oraz Cyganach, jak także innych skazanych wyrokiem sądów inkwizycyjnych i cywilnych, włączając również czarownice i przestępców. Po obu stronach Atlantyku były zdominowane i pozbawione świadomego udziału w tworzeniu kolonialnego świata, stając się niejako obiektem badań i kontroli. Agata Błoch słusznie zwróciła uwagę, że część osób

* Uniwersytet Warszawski, e-mail: t.rudowski@uw.edu.pl, ORCID: 0000-0001-8723-3058.

¹ G.C. Spivak, *Outside in the Teaching Machine*, Hove 1993.

z „wyciszanych” grup przebiła się, została wysłuchana w Lizbonie, centrum imperium. Stopień podporządkowania zależał bowiem od takich czynników, jak płeć, stopień asymilacji, relacje z panem oraz miejsce w strukturze sieci (pojęcie bardzo ważne dla rozprawy). Kolejnym celem postawionym przez Autorkę było wydobycie tych głosów z „marginesu” i przyjrzenie się, kto aktywnie i świadomie uczestniczył w budowaniu kolonialnego imperium, a kto pozostał w cieniu, czy też na zawsze zniknął z kart historii (s. 11–12).

Agata Błoch w swojej monografii, co należy podkreślić, przeprowadziła bardzo ciekawy i niekonwencjonalny zabieg metodologiczny, łącząc tradycyjne studia historiograficzne z analizą sieci społecznych i perspektywą sieci, korzystając ze swojego bogatego doświadczenia naukowego. Autorka bowiem była kierowniczką projektu badawczego *Portugalska tożsamość zamorska w kontekście analizy sieci społecznych* realizowanego w ramach konkursu „Preludium” Narodowego Centrum Nauki (2018–2021), a także realizowała międzynarodowy grant badawczy w Portugalii w ramach Fundacji Calouste Gulbenkiana (2016–2017). We wstępie pracy Agata Błoch nadmienia, że obok Michała Bojanowskiego i Demivala Vasquesa Filho była współautorką artykułu *Networks from Archives: Reconstructing Networks of Official Correspondence in the Early Modern Portuguese Empire* zamieszczonego w prestiżowym amerykańskim czasopiśmie naukowym „Social Networks”. Dzięki pracy tej trójki badaczy stworzono pierwszą na świecie tak rozległą bazę danych dotyczącą portugalskiego imperium kolonialnego. W pracy Autorka ujmuje perspektywę sieci jako sposób spojrzenia na relacje międzyludzkie, a także jako strategię opartą na celowych zabiegach ukierunkowanych na budowanie sieci kontaktów. Perspektywa ta pozwoliła jej na ogląd społeczeństwa kolonialnego nie tylko poprzez pryzmat hierarchicznej piramidy społecznej, lecz także jako sieci, w której elementy definiują siebie nawzajem (s. 13–15). Niezmiernie ciekawie podjęto w pracy badania w zakresie kształtowania się norm współżycia pomiędzy jednostką a władzą centralną, a tym samym omówiono również rolę grup podporządkowanych. Tym samym dzięki niniejszej pracy i gigantycznej analizie materiałów źródłowych z zasobów archiwalnych Brazylii i Portugalii (należy docenić tu tę tytaniczną pracę!) widać, chociażby na podstawie petycji osób podporządkowanych kierowanych do króla, że portugalski kolonializm w pewnym stopniu łączył pojedyncze jednostki, a nie tylko je wykluczał.

Jest to praca obszerna i wyczerpująca podjęty temat. Została w niej rzetelnie wykorzystana bardzo bogata literatura, która obejmuje ponad kilkaset pozycji bibliograficznych, a ponadto Autorka zapoznała się

również z rękopisami petycji. Jest to zarazem praca twórcza. Napisana została jasnym, dobrym stylem oraz z dokładnym zaznaczeniem własnego stanowiska popartego rzeczowymi argumentami, co nie zawsze niestety jest powszechne w pracach innych badaczy, ponieważ niekiedy trudno jest zorientować się w kwestii pochodzenia pewnych treści od referowanych autorów czy też autora pracy. Książka *Wolni i zniewoleni. Głosy grup podporządkowanych w historii imperium portugalskiego*, historia ludzi z peryferii kolonialnego imperium portugalskiego, jest wolna od tego problemu, a jej Autorka wykazała się niewątpliwie wielką wiedzą z zakresu historii portugalskiego kolonialnego imperium.

Zgodnie z przyjętymi założeniami badawczymi dokonano podziału pracy na 5 rozdziałów oraz wyróżniono wstęp i podsumowanie. We wstępie Autorka uzasadniła wybór tematu i przedstawiła najważniejsze problemy badawcze. Wyjaśniła obszernie przedmiot pracy, choć ze względu prawdopodobnie na objętość książki widać, pewne ślady „cięć” tekstu będących prawdopodobnie ukłonem w stronę „zwykłego” czytelnika, a nie „czytelnika-badacza” i zdynamizowanie wstępu. Dlatego też wszystkim zainteresowanym polecam portugalskojęzyczną wersję rozprawy Agaty Błoch, która ukazała się nakładem Biblioteki Iberyjskiej i zawiera więcej rozważań teoretyczno-metodologicznych².

U podstaw pierwszego rozdziału zatytułowanego *Grupy podporządkowane – koncepcje, teorie i kierunki badawcze* leży wartościowy zamysł zaprezentowania ważnych kwestii epistemologicznych, a także rozwój badań nad grupami podporządkowanymi, uwzględniając dorobek Gayatri Chakravorty Spivak, Latin American Subaltern Studies Group, jak także inne koncepcje grup podporządkowanych w realiach latynoamerykańskich. Interesujące wydaje mi się także zastosowanie teorii grup podporządkowanych w historii nowożytnej na przykładzie czarnoskórego mężczyzny Jacobusa Elisy Johannesena Capiteina z XVIII w., który nie tylko wyzwolił się, ale też podjął studia teologiczne na Uniwersytecie w Leiden i obronił doktorat. Czy był to „jego” głos, czy też został on wykorzystany do reprezentacji głosu elity? Jest to trudne do rozstrzygnięcia, ze względu na braki w dokumentach źródłowych, ale niewątpliwie sprawia, że badania owych zagadnień są niezbędne do zrozumienia przeszłości i zawłości w byciu wolnym i zniewolonym.

W drugim rozdziale Autorka przedstawiła główne kierunki badawcze analizujące grupy podporządkowane w kolonialnym imperium portugalskim. Agata Błoch w tym rozdziale sprawnie ukazała charakterystykę portugalskiej i brazylijskiej narracji historiograficznej w XIX i XX w.

² A. Błoch, *Livres e Escravizados: As Vozes dos Subalternos na História do Império Colonial Português na perspectiva de redes*, Warszawa 2022.

W rozdziale trzecim przedstawiono mozaikę kolonialnego społeczeństwa, wraz z wyobrażeniami Portugalczyków o swoim imperium zamorskim w okresie nowożytnym i dokładnym opisem, kim były grupy podporządkowanych zamieszkujących atlantycki obszar kolonialnego imperium portugalskiego z uwzględnieniem czynnika etnicznego, religijnego, rasowego, społecznego, jak i języka czy płci.

Rozdział czwarty Autorka poświęca głosom z peryferii i przedstawia rolę grup podporządkowanych w budowaniu kolonialnego imperium portugalskiego na podstawie obiegu korespondencji administracyjnej w latach 1642–1822 oraz petycji grup podporządkowanych. Dopiero dogłębna analiza petycji wraz z zastosowaniem podejścia egodokumentalnego pozwala zrozumieć, jak jednostka mogła budować swoje relacje na obszarze imperium portugalskiego.

W ostatnim, piątym rozdziale, Agata Błoch próbuje odpowiedzieć na pytanie czy podporządkowany inny mógł przemówić. Autorka zapoznaje czytelników również z mechanizmami podejmowania decyzji w okresie panowania Jana V, ze świadomością istnienia relacji i problemu sieci społecznych jako działalności podmiotu, a to wszystko w sytuacji (nie)zależności kolonialnych peryferii wobec metropolii. Analiza intersekcyjna (teoria przecięć) badająca zjawiska krzyżowania się ze sobą, nakładania, czy też zazębiana różnych kategorii społecznych, wzmacniających dyskryminację grup i jednostek, również była niezwykle istotna obok teorii o *lugar da fala* (miejsce, z którego się przemawia) łącznie z perspektywą sieci dla tej części pracy.

W podsumowaniu Autorka przedstawiła rekapitulację najważniejszych zagadnień, zaznaczając przy tym, że nie pozwoliła na to, aby to ‘maszyna’ formułowała wnioski, lecz pomogła jej jedynie zbudować hipotezę do dalszej analizy. Istotnym *clou* pracy jest również odpowiedź na pytanie, czy możemy mówić o dekonstrukcji narracji historiograficznej w przypadku oddania głosu podporządkowanym w związku z ich petycją. Agata Błoch słusznie stwierdza, że choć niewątpliwie dokumenty te dodają pierwiastek ludzki, to jednak ta analiza nie zakwestionowała współczesnego dyskursu dotyczącego kolonialnej historii imperium portugalskiego (s. 342–343).

Struktura pracy jest przejrzysta, tytuł dobrze oddaje jej treść, choć mogą pojawić się stwierdzenia, że wnikając w strukturę relacji w imperium portugalskim, należałoby odnieść się do klauzury czasowej w tytule bądź szerzej we wstępie. Logiczny wywód teoretyczny i prawidłowa rekonstrukcja historycznych struktur pozwoliły Autorce rozszyfrować jedną z największych bolączek historiografii: w jaki sposób podjąć kwestie grup podporządkowanych? Przyjęty przez Autorkę schemat analizy

teoretycznej i historycznej, składający się z pięciu rozdziałów, należy ocenić jako udany i rzeczowy.

Nie ma jednak róży bez kolców. Do mankamentów pracy należy zaliczyć – moim zdaniem – stosunkowo (za) mało odwoływanie się do terminów powiązanych z teoriami postkolonialnymi. Obok użytych w pracy: broni słabych, strefy kontaktu, zawłaszczenia kulturowego, podwójnej kolonizacji, epistemicznej przemocy, podporządkowania, teorii przecięcia, wybielania, zniknięcia, zabrakło takich pojęć, jak *comprador* (kompradorstwo), strategia mimikry, kreolizacja, bovaryzm, hybrydyczność, metanarracja postkolonialna³. Przykładowo ciekawiloby mnie, kim według Autorki był João de Távora (s. 208–210), czarnoskóry wyzwolieniec prowadzący działalność handlową (dostarczanie towarów, a nawet niewolników). Kompradorem? Osobiście sprawiłoby mi większą przyjemność, gdyby Autorka uwzględniła szerzej prace polskich badaczy. Prócz słusznie wskazanej pracy Filipa Kubiaczyka, warto byłoby wymienić badania Ewy Domańskiej, Marcina F. Gawryckiego i skupionych wokół niego grupy młodych badaczy, a zwłaszcza te poświęcające szczególną uwagę myśli postkolonialnej w studiach nad Ameryką Łacińską⁴. Interesowałoby mnie również, jak Autorka zapatruje się na nurt historii ludowej w historiografii i czy – jej zdaniem – na jej pracę można spojrzeć i z tej perspektywy.

Niewiele również w pracy Agaty Błoch jest mowa o strategiach oporu, walce klas, a także antagonistycznych relacjach. Autorka tłumaczyła, to odejście od myśli postkolonialnej i neomarksistowskiej, tym, że pozycja w strukturze kolonialnego społeczeństwa wynikała z sieci kontaktów występujących na kolejnych węzłach sieci, niekoniecznie bezpośrednio połączonych z podporządkowanym, a nie z przynależności klasowej (s. 351). Niedocenianie znaczenia hierarchii widać również w pewnym stopniu w dość pobieżnym omówieniu teorii zależności (s. 267–268). Oparcie się wyłącznie na pracach Anthonego J. R. Rusella-Wooda i Ja-

³ L. Gandhi, *Teoria postkolonialna. Wprowadzenie krytyczne*, Poznań 2008; A. Lomomba, *Kolonializm / Postkolonializm*, Warszawa 2011; D. Vogel, *Historia a postkolonializm. Pisanie historii narodowej i jej obecność w krytyce i literaturze postkolonialnej*, Racibórz 2007.

⁴ E. Domańska, *Historie niekonwencjonalne. Refleksja o przeszłości w nowej humanistyce*, Poznań 2006; M.F. Gawrycki, A. Szeptycki, *Podporządkowanie – niedorozwój – wyobcowanie. Postkolonializm a stosunki międzynarodowe*, Warszawa 2011; *Strategia mimikry Ameryka Łacińska (i nie tylko) w ujęciu postkolonialnym*, red. M.F. Gawrycki, Warszawa 2012; *idem, Stosunki międzynarodowe na Karaibach. Perspektywa postkolonialna*, Warszawa 2013. Wyróżnić też można jedną z pierwszych polskich prac analizujących sytuację postkolonialną: J.J. Wiatr, *Drogi do wolności. Polityczne mechanizmy rozwoju krajów postkolonialnych*, Warszawa 1982.

nusza T. Hryniewicza – moim zdaniem – jest stanowczo niewystarczająca, zwłaszcza że ujęcie dependystyczne uważam za wciąż aktualne⁵. Teoria zależności (dependencji) stanowi jedno z najistotniejszych osiągnięć myśli latynoamerykańskiej, obok koncepcji centrum–peryferie, ze względu na fakt, że wniosły one największy wkład do nauki o stosunkach międzynarodowych, ekonomii politycznej i teorii rozwoju. Nazbyt skrótkowe potraktowanie tego tematu oraz kwestii rozwoju zależnego sprawiło, że tezy dotyczące „zależności” i sposobów uporania się z nią są w istocie zawieszane w powietrzu. Dotyczy to zwłaszcza kwestii drugiej, tak istotnej dla brazylijskiej narracji historiograficznej. Warto przypomnieć chociażby jedną z klasyfikacji teorii zależności zaproponowaną przez Marcję Solorza i Moisesa Cetré wraz z jej podziałem na cztery główne nurty. Pierwszy z nich stanowi autokrytyczne podejście strukturalistyczne i jest ściśle związane ze szkołą CEPAL i takimi badaczami, jak: Osvaldo Sunkel, Celso Furtado, Aníbal Pinto, Aldo Ferrer, Hélio Jaguaribe, a także po części Raúl Prebisch czy Fernando Fanzylber. Drugi nurt to podejście neomarksistowskie reprezentowane przez takich badaczy, jak: Theotônio Dos Santos, Ruy Marini, Vania Bambira, Sergio Ramos, Roberto Pizarro, Aníbal Quijano, Orlando Caputo, Tomás Amadeo Vasconi, Octavio Ianni oraz André Gunder Frank, który w późniejszym okresie odciął się od swoich związków z marksizmem. Trzecią grupę stanowią badacze związani z postrzeganiem zależności z perspektywy marksistowskiej, jednakże nieortodoksyjnej – Fernando Henrique Cardoso i Enzo Faletto. Ostatni, czwarty w tej klasyfikacji, nurt związany jest z André Gunder Frankiem i jego podejściem niemarksistowskim⁶. W mojej opinii celowe byłoby odwołanie się do pracy Johana Galtunga dotyczącej strukturalnej teorii imperializmu, ponieważ stosunki zależności i peryferyjności ulegają również odtworzeniu wewnątrz państwa/kolonii/terytorium, a przez to tworzą się zarówno wewnętrzne centra, jak i wewnętrzne peryferie⁷.

⁵ T. Rudowski, *Kapitalizm zależny a państwo w Ameryce Łacińskiej w ujęciu teorii dependencji*, „Ameryka Łacińska”, 2017, nr 1, s. 7–26; *idem*, *Theotônio Dos Santos (1936–2018) a szkoła zależności*, „Ameryka Łacińska”, 2018, nr 2, s. 133–142; S. Sekhri, *Dependency approach: Chances of survival in the 21st century*, „African Journal of Political Science and International Relations”, 2009, nr 3, s. 242–252. Myślę, że interesujące byłoby również odwołanie się Autorki do pracy: H. Szlajfer, *Modernizacja zależności. Kapitalizm i rozwój w Ameryce Łacińskiej*, Wrocław 1985.

⁶ M. Solorza, M. Cetré, *La teoría de la dependencia*, „Revista Republicana”, 2011, nr 10, s. 127–139.

⁷ J. Galtung, *A Structural Theory of Imperialism*, „Journal of Peace Research”, 1971, vol. 8, nr 2, s. 83–86. T. Rudowski, *Kapitalizm latynoamerykański: struktura i dynamika*, „TEKA of Political Science and International Relations”, 2022, vol. 15, nr 1, s. 21–31.

Oдноśnie do zastosowanych w pracy pojęć mam kilka zastrzeżeń. Współcześnie należy wystrzegać się stosowania w pracach akademickich terminu Indianin, które jest niejako reliktem kolonializmu i zaciera etniczną tożsamość grup czy osób, które można nazwać autochtonami, przedstawicielami ludności rdzennej czy ludności tubylczej. Kolejny problem wiąże się z pisownią słowa Żyd (członek narodu żydowskiego) i żyd (wyznawca judaizmu). Pamiętajmy jednak, że każdy wyznawca judaizmu jest członkiem narodu żydowskiego, dlatego też doradzam pisownię wielką literą.

W mojej ocenie wadą *Wolnych i zniewolonych* są pewne powtórzenia (m.in. dotyczące *bandeiras*, czyli wypraw mieszkańców São Paulo w głąb Brazylii, s. 107, 163, 199–200), mogące znużyć czytelnika. Autor niniejszej recenzji jako latynoamerykanista nie może przemilczeć pobieżnego i nie zawsze ukazującego *clou* problemu omówienia *casusu* języka portugalskiego jako narzędzia służącego do asymilacji i integracji autochtonów w ramach kolonialnego projektu (s. 261). Osobiście bardziej widzę to zagadnienie jako narzędzie dominacji i przychyłam się do opinii Roberta J. C. Younga, który twierdzi, że języki podobnie jak klasy czy narody istnieją w układzie hierarchicznym. Dodaje on także, iż „podobnie zresztą sam przekład, o którym tradycyjnie myślimy w kategorii oryginału i podrzędnej kopii. W warunkach kolonializmu kolonialna kopia zyskuje większą moc oddziaływania niż rdzenny oryginał ulegający w konsekwencji dewaluacji”⁸. Warto w tym miejscu wspomnieć za Ramonem Grosfougelem hierarchię epistemologiczną, która uprzywilejowuje zachodnią wiedzę i kosmologię bardziej niż niezachodnie, i jest zinstytucjonalizowana w globalnym systemie uniwersyteckim, jak również hierarchię językową między językami europejskimi i nieeuropejskimi, która przyznaje pierwszeństwo w komunikacji i w produkcji wiedzy teoretycznej tym pierwszym, podporządkowując tych drugich, jako produkujących jedynie folklor czy kulturę, ale nie wiedzę czy teorię⁹. Ciekawym byłoby również przeanalizowanie przekazywania / narzucania kultury, uwzględniając dyfuzję kulturalną, strategię mimikry i mime-tyzm. Z kolei zajmując się historią imperium portugalskiego, dziwi brak w bibliografii ważnej pracy dotyczącej roli imperiów w historii świata autorstwa Jane Burbank i Fredericka Coopera¹⁰.

⁸ R.J.C. Young, *Postkolonializm. Wprowadzenie*, Kraków 2012, s. 161.

⁹ R. Grosfougel, *La descolonización de la economía política y los estudios postcoloniales: transmodernidad, pensamiento fronterizo y colonialidad global*, „Tabula Rasa”, 2006, nr 4, s. 25–26. J.M. Tortosa, *Polityka językowa a języki mniejszości*, Warszawa 1986; T. Rudowski, *Wyzwania i uwarunkowania gospodarcze Ameryki Łacińskiej i Karaibów z perspektywy władzy strukturalnej*, „Ameryka Łacińska”, 2022, nr 2, s. 49–68.

¹⁰ J. Burbank, F. Cooper, *Empires in World History: Power and the Politics of Difference*, Princeton 2010.

Reasumując, omawiana publikacja jest starannie przygotowana, dobrze napisana oraz sprawnie i logicznie skomponowana i zredagowana. Stanowi ona oryginalne ujęcie problemu postawionego w tytule. Wskazane wcześniej wątpliwości co do pewnych – w mojej ocenie – „braków” w zakresie odwołań do literatury przedmiotu nie są zarzutami, a pokazują, że nauki humanistyczne i społeczne nie są systemem zerojedyńkowym. Istnieje wiele interpretacji, które można znaleźć w innych publikacjach. Pracę Agaty Błoch polecam czytelnikom zainteresowanym pogłębianiem wiedzy z zakresu historii (de)kolonialnej, i wszystkim tym, którzy chcieliby dowiedzieć się więcej o istocie poszukiwania głosów dotychczas podporządkowanych. Z całą pewnością mogę zarekomendować tę pozycję jako erudycyjną opowieść o ludziach zmarginalizowanych, „bez historii” (gdyż tę piszą zazwyczaj zwycięskie elity), którym to na nowo przywraca się pamięć.

Bibliografia

- Błoch A., *Livres e Escravizados: As Vozes dos Subalternos na História do Império Colonial Português na perspectiva de redes*, Warszawa 2022.
- Burbank J., Cooper F., *Empires in World History: Power and the Politics of Difference*, Princeton 2010.
- Domańska E., *Historie niekonwencjonalne. Refleksja o przeszłości w nowej humanistyce*, Poznań 2006.
- Galtung J., *A Structural Theory of Imperialism*, „Journal of Peace Research”, 1971, vol. 8, nr 2.
- Gandhi L., *Teoria postkolonialna. Wprowadzenie krytyczne*, Poznań 2008.
- Gawrycki M.F., *Stosunki międzynarodowe na Karaibach. Perspektywa postkolonialna*, Warszawa 2013.
- Gawrycki M.F., Szeptycki A., *Podporządkowanie – niedorozwój – wyobcowanie. Postkolonializm a stosunki międzynarodowe*, Warszawa 2011.
- Grosfoguel R., *La descolonización de la economía política y los estudios postcoloniales: transmodernidad, pensamiento fronterizo y colonialidad global*, „Tabula Rasa”, 2006, nr 4.
- Lomba A., *Kolonializm / Postkolonializm*, Warszawa 2011.
- Rudowski T., *Kapitalizm latynoamerykański: struktura i dynamika*, „TEKA of Political Science and International Relations”, 2022, vol. 15, nr 1.
- Rudowski T., *Kapitalizm zależny a państwo w Ameryce Łacińskiej w ujęciu teorii zależności*, „Ameryka Łacińska”, 2017, nr 1.
- Rudowski T., *Theotônio Dos Santos (1936–2018) a szkoła zależności*, „Ameryka Łacińska”, 2018, nr 2.
- Rudowski T., *Wyzwania i uwarunkowania gospodarcze Ameryki Łacińskiej i Karaibów z perspektywy władzy strukturalnej*, „Ameryka Łacińska”, 2022, nr 2.
- Sekhri S., *Dependency approach: Chances of survival in the 21st century*, „African Journal of Political Science and International Relations”, 2009, nr 3.
- Solorza M., Cetré M., *La teoría de la dependencia*, „Revista Republicana”, 2011, nr 10.

-
- Spivak G.C., *Outside in the Teaching Machine*, Hove 1993.
- Strategia mimikry Ameryka Łacińska (i nie tylko) w ujęciu postkolonialnym*, red. M.F. Gawrycki, Warszawa 2012.
- Szlajfer H., *Modernizacja zależności. Kapitalizm i rozwój w Ameryce Łacińskiej*, Wrocław 1985.
- Tortosa J. M., *Polityka językowa a języki mniejszości*, Warszawa 1986.
- Vogel D., *Historia a postkolonializm. Pisanie historii narodowej i jej obecność w krytyce i literaturze postkolonialnej*, Racibórz 2007.
- Wiatr J.J., *Drogi do wolności. Polityczne mechanizmy rozwoju krajów postkolonialnych*, Warszawa 1982.
- Young R.J.C., *Postkolonializm. Wprowadzenie*, Kraków 2012.